

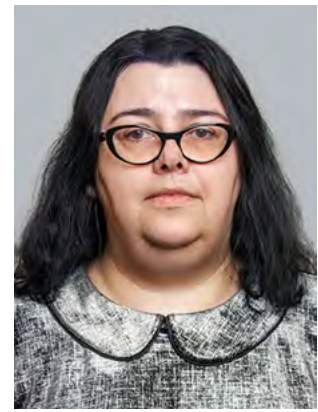
УДК 14:141

DOI 10.32782/2523-4269-2023-83-83-86

Кононенко Тетяна Володимирівна,

доктор філософських наук, професор

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

АКСІОЛОГІЯ БУНТУ: АЛЬБЕР КАМЮ

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу проблеми ціннісного бунту у філософії А. Камю. Бунт розглядається як реакція людини на несправедливий характер світобудови й людської долі, абсурдність, безглуздість екзистенції. Досліджується абсурдна та бунтівна людина як певна ціннісна система, невід'ємними складниками якої є принципове неприйняття законів світобудови, передусім смертної природи, пріоритет особистості, заперечення чиннику обмеженої свободи, абсолютизація волі, самоповага й самотність. Акцентується питання меж свободи.

Ключові слова: аксіологія права, цінність, свобода, абсурд, абсурдна людина, бунт, бунтівна людина.

Постановка проблеми. Проблема ціннісного бунту, експерименту зі свободою, розширення її меж до свавілля є знаковою для західноєвропейської екзистенціальної філософії XIX–XX століть.

Історія філософії знає безліч ракурсів бачення свободи. Вона постає як домінанта, що визначає магістральні цінності, саме життя як найбільшу цінність (М.О. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Швейцер); як найбільше благо, базова умова ефективного розвитку людини й суспільства (П.А. Гольбах, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); свідчить у єдності з любов'ю та творчістю про причетність людини до божественного буття (М.О. Бердяєв, Б.П. Вишеславцев, В.С. Соловйов); обумовлюється необхідністю приймати рішення та нести за нього відповідальність (Т. Адорно, М. Бланшо, М. Гартман, Г.В.Ф. Гегель, І. Кант, Ж.-П. Сартр); завдяки свободі людина переживає й долає відчуження, самотність і страх (М. Гайдеггер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше). Розрізняють негативну й позитивну свободу. Негативна – свобода «від», відсутність втручання з боку інших суб'єктів, позитивна – свобода «для», спроможність самостійно приймати рішення. Перша – корелюється з незалежністю, передбачає наявність приватної зони, автономності. Це право на захист від будь-якого втручання, що обумовлюється наявністю основних прав і свобод. Друга – корелюється з самореалізацією, фіксує статус зрілої особистості, вільної від фобій і комплексів і націленої на активне суспільне та політичне життя, реалізацію своїх громадянських прав [1, с. 19–20].

Антропоцентризм, теза Протагора «Людина є мірою всіх речей» актуалізує прагнення не лише до гуманізму, а й до волонтаризму й анархізму, свідоме відчуження від навколишнього світу та протистояння окремо взятої людини навколишньому світу: природі, суспільству, Богу. Й.Г. Фіхте констатує, що свобода добра та правди не є свобода свавілля. Однак вищий ступінь зберігає та містить у собі нижчий, отже, свавілля – це необхідний момент свободи. Людина протистоїть всьому суцільному в абсолютній свободі: вона не пов'язана із законами

природи, оскільки є вільною у виборі цілей і засобів; вона не пов'язана із законами суспільства, оскільки може прийняти або відкинути той чи інший моральний імператив; вона не пов'язана з божественними законами, оскільки може відкинути самого Бога [1, с. 22]. Західноєвропейська екзистенціальна філософія XIX–XX століть формує типаж бунтівного героя, носія певної системи цінностей. Екзистенція визначається як абсурдність, розірваність, дисгармонійність і занедбаність. Здійснюється переоцінка цінностей. Невід'ємними складниками бунтівного героя є принципове неприйняття законів світобудови, передусім смертної природи, пріоритет особистості, заперечення чинника обмеженої свободи, абсолютизація волі, самоповага й самотність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ціннісно-сміслових орієнтирів перебуває в центрі уваги О.А. Довгополової (толерантність у контексті духовної культури), Л.М. Козубенка (гуманістичні цінності в західноєвропейській літературі, антропологія А. Камю), Т.В. Лютого (культура припад і спротиву, проблема нігілізму, філософська спадщина Ф. Ніцше), В.А. Малахова (любов як екзистенціал), І.С. Матвієнко (антропологія й аксіологія А. Камю), В.С. Мовчан (питання сучасної етики), Н.В. Скотної (особистість у цивілізаційному вимірі), Н.В. Хамітова (свобода як екзистенціал).

Мета статті – філософсько-правовий аналіз (антропологія й аксіологія права) проблеми ціннісного бунту у філософії А. Камю.

Виклад основного матеріалу. Найбільш значимим дослідженням проблеми ціннісного бунту в західноєвропейській філософії є «Бунтівна людина» А. Камю. У більш ранній роботі «Міф про Сізіфа. Есе про абсурд» філософ констатує: «Існує лише одна по-справжньому поважна філософська проблема – проблема самотності. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб бути прожитим, отже, відповісти на головне питання філософії. Решта – чи має світ три виміри, існує дев'ять чи двадцять категорій духу – впливають опісля. Вони

лише гра; насамперед годиться відповісти на основне питання» [2, с. 7]. У «Бунтівній людині» він корегує цю тезу: «У пору заперечення годиться поставити перед собою проблему самогубства. У пору ідеології необхідно чітко розібратися з власним ставленням до вбивства... Тридцять років тому, перш ніж зважитися на вбивство, люди багато що заперечували, аж до самозаперечення через самогубство. Бог хитрує, а з ним і всі люди, і я сам, отож, чи не ліпше мені померти; самогубство було проблемою. Нині ідеологія заперечує лише чужих, звинувачуючи їх у всіх гріхах. Саме в цьому випадку й удаються до вбивства. Щоранку вбивці, обвішані орденами й медалями, прокрадаються до камер-одиночок: убивство стало проблемою» [2, с. 124–125].

Аналізуючи ці положення, відзначимо, що, по суті, лише одна проблема – убивство – є актуальною для французького філософа. Самовбивство й убивство – «два боки однієї медалі», «або приймаєш одне й друге, або відкидаєш обидва». Самовбивство і ще більшою мірою вбивство дають змогу людині відчути себе Богом. Убиваючи себе, людина тим самим вирішує проблему доцільності життя, не озираючись на авторитети, не боячись відповідальності. Людина не може ні запланувати, ні скорегувати своє народження, але вона може призначити дату, місце та форму своєї смерті. Тут – явна претензія на статус Бога, абсолют можливостей, волі та сили. Убиваючи іншого, людина вирішує проблему доцільності його життя, стає для нього Богом, оскільки знову ж таки вирішується проблема життя та смерті. Убиваючи себе або іншого, людина експериментує зі свободою, визначає та порушує її межі. Така постановка основного питання філософії зумовлюється тим, що зворотною стороною самовбивства є проблема сенсу життя, а зворотною стороною вбивства – проблема свободи.

За А. Камю, існують злочини, які викликані пристрастю, і злочини, які продиктовані логікою. «Бунтівна людина» – це дослідження «логічного злочину». Саме він є характерним для сучасної епохи. Сучасний злочинець обгрунтовує свій злочин, удається до допомоги філософської доктрини. Злочин стає нормою, оскільки він є обгрунтованим і логічним. «У давні простакуваті часи, коли тиран стирив із лица землі міста задля примноження своєї слави, коли прикутого до переможної колісниці раба вели святковими вулицями міста, коли ворога кидали на з'їжу звірам перед людським натовпом, тоді порівняно з простодушними злочинами сумління могло залишатися спокійним, а думка ясною. Але табори для рабів, під штандартом свободи, велелюдні побоїща, виправданні любов'ю до людини чи прагненням надлюдського, у певному розумінні, розхитують суд» [2, с. 124]. Це судження зумовлює інше: існує не тільки проблема злочину, його обгрунтованості, логічності, а й проблема реакції на злочин. Французький філософ констатує: «Необхідно дізнатися, чи здатна невинність перешкодити вбивству ... Ми нічого не спроможні чинити, якщо не знатимемо, чи маємо право вбивати ближнього або давати згоду на його вбивство» [2, с. 124]. Ці положення в результаті трансформуються в проблему покарання, насамперед у проблему смертної кари.

Філософсько-публіцистичне есе «Роздуми про гільйотину» А. Камю починає зі спогадів про реакцію батька на публічну страту злочинця. Він акцентує: якщо правосуддя викликає в добропорядної людини, яку воно покликане захищати, нудоту й блювоту, то чи справді воно підтримує мир і порядок? Очевидно, що воно не менш обурливе, ніж сам злочин. Філософ зауважує, що головний аргумент апологетів страти –

страхітливий приклад для потенційного злочинця. Однак ані суспільство, ані держава не вірять у його ефективність. По-перше, ніхто не може довести, що смертна кара примушує відступити хоча б одного потенційного насильника або вбивцю. Історія свідчить, що в певні часи вищою мірою карається не лише вбивство, а й інші злочини. Ця міра не викорінює жоден з них. По-друге, страх перед смертельним покаранням, безумовно, очевидний, але настільки ж очевидна й сила пристрасті. Тяга до життя поєднується з тягою до смерті, самозбереження – із самознищенням. Найчастіше людина тяжіє не тільки до злочину, а й до покарання. У цьому випадку перспектива смертної кари не тільки не стримує, навпаки, тягне до всепоглинаючої безодні. Як зазначає А. Камю, щоб страта стала справді страхітливою, необхідно змінити людську натуру, але це буде вже мертва натура. По-третє, людина починає відчувати страх перед покаранням не до, а після злочину й суду. Вона до останнього сподівається на пом'якшувальні обставини. Закон, який прагне до залякування, передусім повинен бути неблаганим, не залишати злочинцю ні найменшого шансу. Сучасні ж суспільство й держава навряд чи зважаться на таку міру. По-четверте, смертна кара розтліває посібників. Кара, яка є нібито страшною для потенційного злочинця, насправді, констатує філософ, тільки привід для того, щоб інші здійснювали своє покликання головорізів.

Смертна кара ганьбить суспільство. Зводиться нанівець увесь повчальний характер. Це помста, відповідь суспільства тому, хто посягає на загальноприйнятну норму. Помста належить до галузі природи й інстинкту, приходиться «із хаші первісних лісів». Закон же фіксує не природне, тваринне, а власне людське начало. Тобто узаконена страта потурає природному началу, закон суперечить своїй суті. За визначенням філософа, це «груба хірургічна операція», «організоване вбивство», «найбільш навмисне з убивств». Смерть отримує навмисний і регламентований характер. Порушується принцип рівноцінності двох убивств: злочинця й жертви. Злочинець не сповіщає наперед свою жертву про майбутню смерть, не налагоджує перед нею прилад убивства. В очікуванні ж страти він перестає бути людиною, перетворюється в предмет. Фактично його вбивають двічі: психологічно та фізично. Порівняно з такими тортурами, як справедливо зауважує А. Камю, м'яким здається навіть закон помсти, адже він не вимагає, щоб людину, яка позбавила ока іншу, повністю позбавили зору.

Провина злочинця завжди відносна. Змінюються часи та звичаї. Злочинне й непоправне для одного суспільства може бути прийнятним і виправним для іншого. Завжди мають місце дві можливості: щире каяття, виправлення злочинця й судова помилка. Актуальним є питання: якщо жертва дійсно невинна, то настільки ж невинні суспільство й держава, які представляють її на суді? Можливо, вони не тільки породжують, а й заслуговують на своїх злочинців? Абсолютної невинності не існує. Ніхто не має права брати на себе роль абсолютного судді та виносити абсолютний вирок. Право на життя, рівноцінне праву на каяття й виправлення, є природним правом будь-якої людини. Французький філософ пише, що смерті необхідно протиставити загальнолюдську солідарність. Суспільство й держава не є абсолютними цінностями. Священним має бути життя людини.

А. Камю вводить в історію філософії, пропонує розглядати як власне філософську проблему абсурду. Абсурд тісно пов'язаний із відчуженням, яке пояснюється різною природою людини та світу. Людина – раціональ-

на, світ – ірраціональний. Вони не взаємодіють, не доповнюють один одного. Навпаки, перебувають у стані ворожого протистояння: «Крізь тисячоріччя до нас простеє первісна ворожість світу» [2, с. 16]. Людина як істота, яка наділена свідомістю й самосвідомістю, відчуває ностальгію за єдиним, «розривається між потягом до єдності та ясним баченням мурів, що стискаються зі увсебіч» [2, с. 24]. Перешкодою для цієї єдності є об'єктивні умови існування світу, які представлені у вигляді жорстокого та невблаганного року, передусім смертної природи людини.

Французький філософ аналізує рух людини до відчуття абсурду, першою ознакою якого є «той особливий стан, коли порожнеча стає промовистою, коли ланцюг повсякденних учинків перервано, коли серце марно шукає кільце, яке спроможне знову зв'язати їх в одне ціле...» [2, с. 15]. У наслідку – утома, апатія. Утома є водночас і результатом усього попереднього машинального життя, і каталізатором для рефлексії. Людина має зробити свій перший вибір: або «повернення в ланцюг», або «остаточне пробудження».

Виходячи із цього акту вибору, А. Камю класифікує людство на чотири типи. Перший тип – людина, для якої не існує актуальності екзистенціальних питань. Вона навіть не намагається поставити питання духовних цінностей і сенсу життя. Другий тип – людина, яка запитує постійно, не знаходить відповіді. Скоріше за все на несвідомому чи свідомому рівні вона відчуває стан абсурду, однак далі такого відчуття не йде. Для тих, хто продовжує пізнання абсурду, А. Камю пропонує другий акт вибору: між самогубством і подальшим життям у стані абсурду, відповідно, третій тип – самовбивця, четвертий – абсурдна людина. Абсурд, на думку французького філософа, не варто знищувати за допомогою суїциду, тому що в цьому випадку людина знищує саму себе, але не абсурд. Перемога полягає в тому, що вона продовжує жити, будучи впевненою в переважній силі долі. Абсурдна людина не знає покори, її життя – це боротьба з долею. Вона живе сьогоднішнім, тут і зараз, сенс її життя – самовичерпання в сьогоднішньому дні. «Якщо існує особиста доля, – пише А. Камю, – тоді не існує вищої долі, або принаймні існує лише та доля, яку вона вважає фатальною і вартою зневаги. У всьому іншому вона усвідомлює себе газдою своїх днів» [2, с. 106].

Обов'язковою умовою цієї ціннісної системи є відсутність надії. На наш погляд, тут має місце протиріччя. Заперечуючи надію, з одного боку, А. Камю представляє абсурдну людину як символ надії – з іншого. Саме надія дає свободу, за допомогою якої людина рефлексує та проходить усі стадії духовного становлення. Утрата Бога, яку констатує абсурдна людина, не означає для А. Камю всездозволеності, навпаки, людина стає більш зібраною та організованою, оскільки зі смертю Бога всю відповідальність за вчинене вона покладає на себе. Відмовляючись від віри в Бога, у вищу справедливість, від надії на позитивні зміни в майбутньому, знищуючи, отже, ілюзії, абсурдна людина культивує свободу. Вона усвідомлює відносність своєї волі, те, що реально вона не є вільною, і це усвідомлення стає підставою справжньої свободи.

Абсурд породжує бунт. «Я кричу, що ні в що не вірю і що все – абсурд, але я не можу сумніватися у власному крику, отож змушений вірити бодай у власний протест. Перша і єдина очевидність, які мені було дано в такий спосіб із самого осердя абсурдного досвіду, –

то бунт» [2, с. 131]. Бунтівна – це людина, яка каже «Ні». «Воно може означати, наприклад: «я надто довго терпів», «до цього часу – так, але далі – ні», «ви заходите надто далеко» і ще «є межа, переступити яку ви не маєте права». Загалом це «ні» стверджує існування певної межі» [2, с. 133]. У бунті проявляється та стверджується власне людське начало. Тут «опосередковано втручається ціннісне міркування...» [2, с. 134]. Дійсно, бунт – це заявка людини на певний соціальний статус, в основі якої знаходиться усвідомлення себе як цінності, того, що заслуговує на увагу й визнання. Бунтівна людина вимагає до себе поваги, але «тою мірою, якою ототожнює себе з природною спільнотою людей» [2, с. 136]. На відміну від Єдиного М. Штірнера, егоїзм бунтівної людини дорівнює антропологізму. Бунтуючи в ім'я свого «Я», людина тим самим бунтує в ім'я іншої людини, людини та людства загалом. Французький філософ виводить формулу: «Я бунтую – отже, ми існуємо» [2, с. 143].

Бунт розділяється на метафізичний та історичний. Метафізичний – це повстання людини проти світобудови і власної долі. Метафізичний бунтар заявляє, що він є обдуреним усесвітом, оскільки існують зло та смерть. Зло – одна з головних причин розрізненості, відчаю, страждання. Зло позбавляє людський рід єдності, як наслідок, гармонії та щастя. Смерть прирікає на незавершеність усіх устремлінь, планів, у результаті – на безглуздість життя. Реалізацією метафізичного бунту, переходом від стадії власне бунту до революції є історичний бунт. Як указує А. Камю, будь-який бунт передбачає рух від індивідуального досвіду до ідеї. У свою чергу, революція починається з ідеї, означає включення ідеї в історичний досвід.

На наш погляд, тут мають місце два протиріччя. Перше. Історичний бунт, революція є наслідками метафізичного бунту. Це положення логічно. З іншого боку, революція знищує цінність бунту, оскільки санкціонує вбивство. А. Камю принципово розмежовує бунт і вбивство. Якщо метафізичний бунт спрямовується на знищення старих принципів, ціннісних установок, то історичний бунт, революція припускають знищення і принципів, і людей. Революція претендує на абсолютне заперечення, тотальне знищення. Підсумком цієї претензії є профанація первісної ідеї. Це відзначає й сам А. Камю: «Кожний революціонер, кінець кінцем, стає або гнобителем, або еретиком. У суто історичному всесвіті, який обрали для себе заколот і революція, вони опиняються перед однією дилемою; або поліція, або божевільня» [2, с. 383]. Таким чином, історичний бунт, революція заперечують, знищують і своїх носіїв, і самих себе. Друге протиріччя. Метою бунту є свобода. Максимальна, абсолютна свобода є свавілля. Фактично це свобода вбивати. Однак, на думку французького філософа, свобода повинна бути відносною. Тобто людина бунтує лише в ім'я відносності. Й абсурдна, і бунтівна людина застряє між жагою та неможливістю абсолютної свободи.

Висновки. Західноєвропейська екзистенціальна філософія XIX–XX століть актуалізує свідоме відчуження та протистояння окремо взятої людини навколишньому світу (природі, суспільству, Богу). Формується типаж бунтівного героя, ціннісними орієнтирами якого є принципове неприйняття смертної природи, заперечення обмеженості свободи, констатація абсурдності, безглуздості екзистенції, пріоритет особистості, самоповага й самотність.

Центральною проблемою філософії А. Камю є абсурд, який трактується як протистояння двох світів: ірраціональної природи та раціональної людини. Наслідками абсурду є бунт, свобода та пристрасть. Французький філософ поглиблює абсурдну людину в суперечність. З одного боку, абстраговане ставлення до соціуму, самотність є формою екзистенції. Фактично йдеться про типаж маргінальної особистості, в основі якого знаходяться бунт і свобода. З іншого боку, мова йде про необхідність єднання людини із суспільством, з усім суцям. А. Камю стверджує єдину цінність – усе-

осязну причетність. Таким чином, абсурдна людина розривається двома тенденціями: прагненням з'єднання й усвідомленням його неможливості. Вона поглинається абсурдом, бунтом, оскільки не може їх зжити.

Перспективи подальших розвідок. Перспективним, на наш погляд, є дослідження ролі та значення екзистенціальної філософії для формування ціннісних орієнтирів сучасного українського суспільства, яке перебуває в умовах війни, а саме: акцентування пріоритету особистості, внутрішньої та зовнішньої свободи, гідності протистояння викликам долі.

Список використаних джерел

1. Гуманітарне знання як чинник формування світоглядних орієнтирів майбутніх правників : колективна монографія / Т.В. Кононенко, Т.М. Сабельникова, В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко, О.О. Титаренко, О.О. Новікова, К.В. Пономаренко, Г.В. Мухіна, О.О. Когут, Л.І. Суюсанов. Київ : ВД Дакор, 2020. 202 с.
2. Камю А. Міф про Сізіфа. Бунтівна людина. Харків : Фоліо, 2022. 446 с.

References

1. Humanitarne znannia yak chynnyk formuvannia svitohliadnykh oriientyriv maibutnykh pravnykiv : Kolektyvna monohrafiia / T.V. Kononenko, T.M. Sabelnykova, V.Ye. Suslykov, D.M. Tytarenko, O.O. Tytarenko, O.O. Novikova, K.V. Ponomarenko, H.V. Mukhina, O.O. Kohut, L.I. Suiusanov. (2020). [Humanitarian knowledge as a factor in the formation of worldview orientations of future lawyers : Collective monograph]. Kyiv : VD Dakor. 202 s. [in Ukrainian].
2. Kamiu A. (2022). Mif pro Sizifa. Buntivna liudyna [The myth of Sisyphus. A rebellious person]. Kharkiv : Folio. 446 s. [in Ukrainian].

Kononenko Tetiana,

Doctor of Philosophy, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7821-5640>

AXIOLOGY OF REBELLION: ALBER CAMUS

The Axiology of rebellion: Albert Camus

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of the problem of value rebellion in the philosophy of A. Camus. It is emphasized that the Western European existential philosophy of the 19th and 20th centuries actualizes the conscious alienation and opposition of an individual person to the surrounding world (nature, society, God). The rebellion is considered as a human reaction to the unfair nature of the world structure and human destiny, the absurdity, the senselessness of existence. An absurd and the rebellious person is studied as a certain value system, the essential components of which are: fundamental rejection of the laws of the universe, first of all, mortal nature, priority of the individual, denial of the factor of limited freedom, absolutization of will, self-respect and loneliness. The question of the limits of freedom is emphasized. Metaphysical (an idea, a rebellion against the laws of the universe, a rejection of evil and death) and historical (the realization of an idea, the metaphysical rebellion, the transition from the stage of actual rebellion to the revolution) rebellion is compared.

It is stated that the French philosopher plunges an absurd man into a contradiction. On the one hand, an abstract attitude to society and loneliness is a form of existence. In fact, it is about the type of marginal personality, which is based on rebellion and freedom. On the other hand, it is about the need to unite a person with society, with everything that exists. A. Camus asserts a single value as a comprehensive involvement. Thus, an absurd person is torn by two tendencies: the desire for connection and the awareness of its impossibility. She is consumed by absurdity, rebellion, because she cannot leave them.

As perspectives for further research, the role and significance of existential philosophy for the value orientations' formation of the modern Ukrainian society, which is in war conditions, is considered.

Key words: axiology of law, value, freedom, absurdity, absurd man, rebellion, rebellious man.

Надіслано до редколегії 21.05.2023